

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Шумило

КИЇВСЬКА МІСІЯ АПОСТОЛІВ СЛОВ'ЯН: ПЕРШЕ ХРЕЩЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ ТА ВПЛИВ НА ПОДАЛЬШУ ДОЛЮ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

**(Матеріали до канонізації перших мучеників українських за віру Христову,
благовірних князів Оскольда і Діра Київських)**

Сьогодні вже мало в кого виникають сумніви щодо поширення та впливу християнства в землях нинішньої України задовго до хрещення Великого князя Київського Володимира Святославича (980 - 1015). Але наші сучасні офіційні історіографи в силу різних причин, головна з яких - побоювання втрати в очах закордонних вчених авторитетів «науково-професійної кваліфікації», ще й досі продовжують нав'язувати нам застарілі нормандські міфи про варязьке походження Русі, київської правлячої династії та прийняття нею християнства чи не останньою в Європі - аж 988 року. І це, незважаючи на те, що численні вітчизняні та закордонні джерела чітко доводять зовсім протилежне. Найціннішим серед таких джерел є свідчення про хрещення останніх спадкоємців Києвої каганської (царської) династії Оскольда і Діра - каганів Київських та всієї русинської дружини. Твердження, що ці князі були варязького походження і служили воеводами у новгородського князя-варяга Рюрика, не витримують жодної критики. Ще акад. О. О. Шахматов ґрунтовно спростував це, довівши, що Оскольд і Дір були останніми представниками місцевої династії князя Кия. Серед сучасних дослідників таку ж думку відстоював видатний історик М. М. Тихомиров, а акад. Б. О. Рибаків на підтвердження слов'янського походження обох князів ім'я Оскольд виводив від назви річки Оскол, у зв'язку з чим правильним буде вживати не «Аскольд», а саме «Оскольд», як-то стрічається в давньорусинських літописах. Свої обґрунтування вони підкріплюють повідомленнями польських хроністів Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та інших, які повідомляють, що «після смерти Кия, Щека та Хорива, успадковуючи за прямою лінією, їхні сини і племінники багато років панували у русинів, поки спадщина не перейшла до двох рідних братів Оскольда й Діра»¹.

Хрещення Великих князів Оскольда і Діра Київських

«Повість времінних літ» розповідає, як київські князі Оскольд і Дір, скориставшись з відсутності в Костянтинополі візантійського імператора Михаїла III (850 - 867 рр.), підступили з флотом в 200 кораблів до столиці «світової імперії» і поруйнували її околиці, хоча самого міста так і не здобули. Завдяки чуду Влахернської ікони Богородиці, шати якої патріарх Фотій після молебню опустив у море, знялася буря і знищила «безбожних Русі кораблі»². Аналогічне свідчення про похід Оскольда і Діра ми знаходимо і в болгарському рукописі Хронографа Георгія Амартола, копія якого, що дійшла до нас, була зроблена не на Русі, а в сербському афонському монастирі Хіландарі.

Ці стислі згадки з «Повісти» та «Хронографа» доповнюють цінні візантійські свідчення. Зокрема, хроніку Симеона Логофета та повідомлення Микити Пафлагонського, Лева Граматика, Георгія Ченця, Сократителя Симеонова, Послідовника Феофана, Георгія Кедрина, Зонари та Гліки. Важливим джерелом з цього питання слугує також

візантійська хроніка Манасії, яку в 1894 р. опублікував Франц Кюмон: в ній подається навіть точна дата нападу Руси на столицю Візантії - 18 червня 860 року. Видатний літургіст М. Ф. Красносельцев, вивчаючи Типік Великої церкви IX в., також віднайшов у рукописі повідомлення про ті події, в тому числі запис про облогу Костянтинополя русинами в червні 860 року³. Однак найціннішими джерелами про ті події слугують свідчення очевидця - патріарха Св. Фотія Великого (858-867; 878-886). Св. Фотій свідчить про цей напад у двох промовах: першу він виголосив у Софійському кафедральному соборі під час облоги міста, а другу - після зняття облоги. Їх доповнює «Окружне послання» Св. патріарха Фотія до патріархів Сходу року 867, в якому подається не лише характеристика русинів та згадка про їх напад на Костянтинополь, а й повідомляється, що русинські князі, настрашені чудом Божої Матері, відмовились від язичництва і, визнавши істинність віри Христової, виявили бажання охреститися. Окрім цього, згідно зі свідченнями Св. Фотія, цісар Михаїл III вислав до Києва православного єпископа та священників, і на Русі навіть було засновано окрему єпархію...⁴.

Серед вітчизняних писемних джерел лише Никонівський літопис зберіг свідчення про хрещення України-Руси за Свв. Оскольда і Діра. Вони вміщені в тій його частині, котра була складена, як вважають Б. О. Рибаків та інші дослідники, на основі «Оскольдова літопису». «Сотвори же мирне устроїння з прежереченими Руси, і преложи сих на християнство, і обещавшеся хреститися, і просиша архиерея, і посла до них цар»⁵.

Ті знамення, що Господь і Божа Мати подали русинському війську під стінами Царгорода, свідчили як про неймовірну велич істинної віри Христової, так і про важливу християнську місію, котру мала перейняти Україна-Русь від Візантії - єдиної на той час охоронниці істинного християнства. «Ви - рід обраний, царствене священство, народ святий, люди, що взяті до уділу, аби сповіщати досконалість Закликавшого вас із пітьми до дивовижного Свого світла. Колись «ненарод», а тепер народ Божий...» (1 Петр. 2. 9). Саме такими словами Св. Апостол Петро пророко звертався до населення Понту та Північної Припонтиди, тобто майбутніх Візантії та Київської Руси-України, що, за Промислом Божим, мають виконувати особливу місію «Явного Покликання». Це із широкою вірою було усвідомлене Великими київськими Оскольдом і Діром, і вже додому вони повернулися з новою місією...

По поверненні до Києва після невдалого походу на Костянтинополь Оскольд і Дір відправляють до Візантії послів, які уклали з імператором мирний договір та просили послати до Києва вченого християнського місіонера - єпископа. На думку видатних вчених академіка В. Ламанського, В. Пархоменко, А. Карташева та інших, цим першим місіонером-єпископом Київським був саме Св. Мефодій, який разом із своїм братом Св. Кирилом та іншими послідовниками і здійснив охрещення киян та представників деяких інших східнослов'янських племен⁶. Таке твердження цілком логічне, адже є факти, які дають певні підстави для нього. Перш за все, це оповідання про чудо зі Св. Євангелієм, яке на вимогу язичників християнський місіонер кинув у вогонь задля підтвердження істинності віри Христової, і воно не згоріло, внаслідок чого багато язичників охрестилося. За Никонівським літописним списком, який укладено на основі залишків «Літопису Оскольда» IX в. та інших стародавніх літописних джерел, це чудо сталося у Києві за часів правління Оскольда і Діра Київських, а Кольбертинські аналі та інші джерела свідчать, що сталося воно із Св. Кирилом, місіонерська проповідь якого припадає на час правління саме цих київських володарів. Саме на їх прохання Св. патріарх Фотій у 861 році відряджає у складі козарського посольства до Київської держави, яка в ті часи перебувала у військово-династичному союзі із козарами, Свв. Кирила і Мефодія, апостолів слов'янських, котрі на берегах Дніпра і здійснили свою місію по наверненню язичницьких слов'янських племен у святу віру Христову.

«Коли цей єпископ дістався столиці русинів, - свідчить Костянтин Багрянородний (919-959), - каган русинів звелів скликати віче. Тут була присутня велика кількість простого люду, а головував сам каган зі своїми вельможами і сенаторами, котрі по довгій звичці до язичництва більше за інших були до нього схильні. Почали дискутувати про віру свою та християнську; запросили архіпастиря і спитали його, до чого він збирається навчати їх. Єпископ розкрив Євангеліє і почав благовістувати перед ними про Спасителя і Його чудеса... Руси, слухаючи благовісника, промовили до нього: «Якщо і ми не побачимо чого-небудь подібного, особливо подібного до того, що, за словами твоїми,

сталося з трьома отроками в печі, ми не хочемо вірити)... Вони просили, аби повергнута була до вогню, навмисно розведеного, сама книга Євангелія, даючи обітницю неодмінно повернутись до християнського Бога, якщо вона залишиться у вогні неушкодженою. Тоді єпископ, звівши очі і руки свої догори, закликав велегласно: «Господи, Ісусе Христе, Боже наш! Прослави і нині святе ім'я Твоє перед очію сего народу», - і кинув священну книгу Завіту до палаючого вогнища. Пройшло кілька годин, вогонь спожив увесь матеріал, і на попелищі виявилось Євангеліє зовсім ціле і неушкоджене; збереглись навіть стрічки, якими воно було защебнуто. Бачучи це, варвари, вражені величчю дива, негайно почали хреститися»⁷.

Те, що це диво здійснили в Києві ніхто інший, як апостоли слов'ян Свв. Кирило і Мефодій, певною мірою засвідчують самі візантійські джерела. Так, в одному з грецьких рукописів хоча спочатку помилково і суміщаються обставини хрещень 861 та 988 років, тобто за Оскольда і Володимира, далі чітко описується виключно перше хрещення русинів. У цьому рукописі повідомляється про прислання імператором до русинів єпископа, здійснення ним чуда з Євангелієм та масове охрещення язичників. Але найціннішим тут є свідчення, що разом з єпископом до русинів були послані два знамениті вчені мужі Кирило й Афанасій, які, «бачучи, що руси не розуміють грецького алфавіту, і побоюючись, аби з-за невміння писати і читати вони невдовзі не відпали від віри, накреслили для них тридцять п'ять літер, що звуться: аз, буки, веди і т. п. І за допомоги яких руси і донині залишаються непохитні в пізнанні християнської віри»⁸. Отже, київська місія апостолів слов'ян 861 - 863 рр. не викликає жодних сумнівів.

«Коли ж вислухали каган і вельможі його, - сказано в Пространному житті Св. Кирила, - його солодкі та доречні слова, то промовили до нього: «Посланий ти нам самим Богом задля просвітлення нашого. Вивчив ти з Його допомоги усі книги Його і все пояснив нам по чину, досита насолодив нас медоточивими словами із святих книг. Хоч і невчені ми люди, але віримо, що ти від Бога...» І «хрестилось же тоді близько двохсот мужів, відмовившись від язичницьких мерзот та беззаконних шлюбів. А каган написав цісарю: «Послав ти нам, владико, мужа, пояснившого нам суть християнської віри. Святий він і словами, і ділом. І, пізнавши істинність віри сеї, повеліли ми усім хреститися добровільно, сподіваючись досягти того ж, що й ви. Усі ми - друзі царства твого й готові допомагати тобі всюди, де побажаєш», - розповідається у житті Св. Кирила»⁹.

Підтвердженням того факту, що від Св. Кирила хрестилися тоді саме давньоукраїнські слов'янські племена, а не козарські, слугує те, що козари за своїм віросповіданням були не язичниками, а монотеїстами (переважно юдеями), а юдаїзм уже тривалий час був офіційною релігією каганату. До того ж козаро-єврейські кагани настільки фанатично були віддані своїй вірі, що навіть піддавали жорстоким гонінням християн і вели в країні релігійні війни. Свв. Кирило і Мефодій незадовго до місійної подорожі до Києва дійсно їздили у складі козарського посольства до м. Тилль, можливо, навіть брали участь у диспуті з юдейськими першосвящениками, але та місія була суто дипломатична і, до речі, наразилась на невдачу. Про це у листі до Хасдая Ібн-Шафрута свідчить і козаро-єврейський каган Йосип. Ніякого навернення козарського кагана до християнства в 860-861 роках, про яке йдеться у пізніших редакціях житія Св. Кирила, історія не знає, та його й не могло бути... Від часів примусового запровадження в Козарії юдаїзму найзапеклішим ворогом каганату вважалась Візантія, її впливи та релігія. Від недавньої надзвичайної віротерпимості в каганаті не залишилося й сліду¹⁰. Отже, безперечно, мова може йти лише про хрещення східнослов'янських язичницьких племен, що тривалий час перебували у тісному військово-політичному союзі з язичницькою Козарією, і тільки помилково за старою пам'яттю названими пізнішими авторами житія Св. Кирила «козарами». До того ж київські монархи Оскольд і Дір, як і козарські, носили титул «каган», що певною мірою також могло вплинути на плутанину та перекручення в пізніших списках житія. На такій версії наполягає чимало джерел. Так, на неї в дещо завуальованому вигляді натякає навіть архієпископ Георгій Кониський у своїй «Історії Русів», де стверджується, що більшість козарського люду мала слов'янське походження. «Козарами прозивали всіх тих, що їздили верхом на конях і верблюдах та чинили набіги; а цю назву згодом одержали й усі воїни слов'янські, обрані із своїх же родів для війн та захисту вітчизни, якій служили у власнім озброєнні, комплектуючись та перемінюючись також своїми родинами. Але коли в часи воєнні вирушали вони поза

свої землі, то інші громадянського стану мешканці надавали їм допомогу, і для цього заведене було у них складання громадське або податі, прозвана нарешті з ненавистю «Данина Козарам». Воїни ці, допомагаючи постійно союзникам своїм, а особливо грекам, в війнах з їхніми ворогами, перейменовані були царем грецьким Костянтином Мономахом з Козар Козаками, і така назва назавжди вже у них залишилась»¹¹. Відвертішим твердження про спорідненість козар та русів, їхнє раннє хрещення ми зустрічаємо у гетьмана Пилипа Орлика в його видатній конституції 1710 року: «Перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через козарських каганів від Костянтинопільського Апостольського престолоу. І відтоді аж донині наш народ твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією /.../ Народ Козацький, давній та відважний, раніше званий Козарським, спочатку піднісся безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східня (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиритворити цей народ, поєднався з ними міцним союзом...»¹². У цьому місці ми маємо натяк на те, що козацьке населення Подоння та Подніпров'я (території, підконтрольні козарам) є прямими нащадками давньоукраїнських слов'янських племен, що перебували у військово-політичному союзі з козарами. Така згадка багатьма дослідниками вважається помилковою допискою. Але якщо ми детальніше розглянемо слов'яно-козарські відносини VII - IX вв., то побачимо, що П. Орлик та архієп. Георгій (Кониський) були набагато обізнанішими у цих питаннях, ніж більшість сучасних вчених з науковими ступенями.

Козаро-русинські відносини

Згідно з твердженнями Ригельмана, Грабянки, Кониського, Ключевського, Ламанського, Гумільова, Артамонова, Прицака та інших, значна частина тогочасного козарського люду належала до одного зі східнослов'янських степових племен, над якими посідала козарська знать і під проводом яких вони здійснювали видатні військові походи на Каспій, Персію, Арабський халіфат та Візантію. Такі твердження є цілком обґрунтованими, адже антська (протоукраїнська) колонізація ще в IV - V ст. опанувала басейн Дону і навіть присунулась до Азовського моря, асимілювавши у собі місцеві скито-сармато-аянські племена. Одночасно, як пише М. С. Грушевський: «Слов'янські добровільці склали тюрко-фінським ордам товариства в походах, прилучалися до їх мандрівок, розбійничих походів на задунайські чи інші краї. Потім, з переходом Аварів, настало певне затишшя. Тюрко-фінські орди на Подоню та Поволжю організувалися під проводом Козарської орди і загородили (разом з антами. - Авт.) тюрському потоковій шлях з Азії до Європи на цілих два-три століття і дали трохи спокійніше пожити нашому Чорномор'ю»¹³. Отже, виходить, що виникнення в сер. VII ст. сильної ранньофеодальної Козарської держави-імперії, до складу якої увійшли території Північного Кавказу, Приазов'я, частина Криму, Подоння та степові й лісостепові території аж до Дніпра, відбувалося за прямої співучасті східних слов'ян, які на той час вже досить міцно опанували Подоння та узбережжя Азовського моря¹⁴. Підтвердженням того факту, що переважну частину населення Козарського каганату склали саме слов'яни, можуть слугувати і свідчення арабського географа Абульфеда, згідно з яким між козарами були два цілком відмінні етнотипи - чорний (тюркютський) та білявий (слов'янський), а також арабського письменника IX в. ал-Бекрі, який взагалі подає сенсаційні у цьому відношенні свідчення: «Найголовніші з племен півночі розмовляють слов'янською, тому що змішалися з слов'янами: баджинаки, руси і козари»¹⁵, а персидський історик Фахр ад-Дін додає, що козари писали письменами, перейнятими у слов'янорусів¹⁶. До того ж відомо, що одне з найчисельніших козарських племен - північні савіри - ослов'янилися за мовою ще в антські часи (Гумилев Л. Н. *Тысячелетие вокруг Каспия. - М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1998. - С. 174*). Отже, виходить, що і державу цю правильніше було б називати Козаро-Слов'янською. Давньоукраїнський літопис також засвідчує, що певний час зверхність козарської верхівки визнавали східнослов'янські племена, не лише подонські (що в XV - XVI вв. виділилися в окрему етнічну групу «донсько-козацьку» і вважали себе окремим від «москалів» народом), а й подальші, такі, як в'ятичі на Оці, радимичі на Сожі, сіверяни на Десні і навіть частина полян.

«На жаль, - пише М. С. Грушевський, - відомості про Козар дуже убогі і далеко не виявляють найцікавіших питань, пов'язаних з історією їх і відносинами до східно-

слов'янського розселення»¹⁷. А отже, козаро-українські родинно-племенні, військово-політичні та культурні відносини у VII - IX вв., а також їх впливи на подальше формування окремої східнослов'янської «антсько-русинської» або «протоукраїнської» народності та державності не мають належного висвітлення у вітчизняній науці. Щодо християнства, то відомо, що в Козарію воно заносилось переважно із Закавказзя та Візантії і мало там досить міцне коріння: з кін. VII ст. до складу Козарського каганату входила уся Керчинська протока разом з християнськими Боспором та Фанагорією (укр. Тмутаракань), а також східний Крим разом з Херсонесом, в якому певний час навіть посідав козарський намісник -тудун. Як відомо, у цих підвладних козарам містах з давніх часів існували власні православні єпископські катедри, а з VIII ст. навіть в самій столиці каганату було засновано окрему національну козарську єпархію -Тильську, що входила до складу Дорійської митрополії в Криму. Існувала з VIII ст. в межах Козарського каганату й інша православна єпархія - Хвалинська (Прикаспійська). В цілому в межах Козарського каганату за довго до подорожі Свв. Кирила і Мефодія перебувало сім православних єпархій, ієрархи і духівництво яких мали досить вагомий вплив серед місцевої аристократії та населення¹⁸.

До нас дійшло ім'я одного із перших християнських місіонерів - єпископа Ісраела, який в 80-х рр. VII ст. на вернувшись до християнства численні савіро-козарські слов'яномовні язичницькі племена на чолі з одним з найвпливовіших в Козарії князів - Алп-Ілітвером. Як свідчить в своїй «Історії агван» автор X в. Мойсей Каганкатваці, язичницькі святилища тоді було понищено, священні дуби попалено, єпископ Ісраел «власноруч ламав амулети і з них робив зображення хреста Господня»¹⁹. В країні було збудовано чимало християнських храмів, зокрема в давній столиці Козарії м. Беленджер, а сама християнська релігія, згідно зі свідченнями арабського історика Мусаді, вільно співіснувала та розвивалась поруч з релігіями (громадами) юдейською, мусульманською та язичницькою. Приймали християнство і в середовищі каганських родин. Так, відомо, що наприк. VII - поч. VIII ст. християнство прийняла донька козарського кагана Ібузир Глявана, а в 732 р. - сестра кагана Булана. Поступово козарські кагани починали і самі схилятись до християнства, однак, як пише д-р С. Плетньова: «Постійні суперечки з Візантією про впливи в західних провінціях, природно, не сприяли прихильності кагана і царя до релігії візантійців». «Християнізація Козарії взагалі не влаштовувала кагана, оскільки вона, по суті, означала ідеологічне підпорядкування сусіднім християнським країнам і, головне, могутній Візантійській імперії»²⁰.

Цікаво, що в козарських містах поруч з громадами юдейською, мусульманською та власне козарською мирно співіснували і громади слов'яно-русинські, які вже в ті часи, за свідченням арабського історика Ібн Хордадбеха, зазнали певного християнізаційного впливу, а їхні купці офіційно видавали себе за християн...

Так само, напевно за якоюсь двосторонньою угодою, у Києві - центрі союзу східнослов'янських племен-князівств - здавна мирно співіснувала громада козарська. Також у стародавньому Чернігові, центрі Сіверської землі, існувало козарське (салтівське) поселення, яке навіть брало участь у ритуалах пануючої місцевої слов'янської верстви, - а пануюча верства, на думку історика В. Я. Петрухіна, сприймала саме «козарські ритуали»²¹. Причому ритуали «царські» (каганські). Окрім цього, Петрухін стверджує, що обряди зі зброєю здійснювали люди, які були добре обізнані зі салтівськими (козарськими) звичаями і, напевно, вважали їх своїми²². Однак самі традиційні речі козарського кола - так званої салтово-маяцької культури - у Києві, Чернігові та інших місцях під час археологічних досліджень трапляються в поодиноких екземплярах і складають незначну частку відсотка від загальної кількості подібних знахідок. Це в свою чергу свідчить як про переселення певної частини козарського населення (переважно знатного походження) до русинських міст, так і про досить швидку їх асиміляцію з місцевим слов'янським населенням.

Пояснити це можна лише тим, що, намагаючись колись піднести економічний вплив своєї імперії, козарське керівництво дозволило в своїй землі осісти вигнаним з Персії та Візантії єврейськокупецьким колоніям, які за досить короткий час зуміли наблизитись до царського двору і вже наприк. VIII ст. у каганаті вчинили військово-політичний заколот, скинувши правління тюрко-козарської аристократії і захопивши владу у власні руки. Згідно зі свідченнями юдейсько-козарського кагана Йосипа, після смерті останнього язичницького кагана Булана (+790) в Козарії тривалий час точились запеклі

війни, в результаті яких перемогу одержала юдейська партія на чолі з незаконнонародженим від рабині-еврейки сином Булана -Обадією, якого і було проголошено каганом²³. В 799 році самозванець Обадія проголошує юдаїзм офіційною релігією Козарського каганату і починає примусово його нав'язувати мешканцям країни. Як відзначає д-р Плетньова: «Нова релігія не об'єднала, а навпаки, роз'єднала і без того хитке державне утворення, очолюване козарами. Прийняття юдаїзму каганом, царем і всією ігильською знаттю відірвало їх від іншої козарської аристократії... Між ігильською та провінційною аристократією почалася боротьба за владу і впливи в каганаті. Провінціали і всі, хто не прийняв юдейської релігії, в тому числі християни й мусульмани, об'єдналися проти уряду... Боротьба йшла безжална, в ній гинули не лише «фрондери», але й визначні представники юдейської верхівки. В числі останніх були, напевно, сам Обадія та два його сини: Езекия та Манасія...»²⁴. Етнічні савіро-козари і слов'яно-руси, серед яких переважали християни та мусульмани, довгий час вели запеклу боротьбу із загарбниками, але, врешті-решт, останніми за допомогою печенігів та гузів були розбиті й частково загинули, а частково відступили до Угорщини та Наддніпрянщини (суч. України). Тут вони вступили у союз з місцевими князями, пішовши разом із залишками свого війська до них на службу. Саме цим і пояснюється поява козарських поселень у Києві, Чернігові та інших давньоукраїнських містах, а також значна перевага та впливи гунно-козарських традицій у військових дружинах київського князя-кагана. Київські князі, скориставшись релігійною смутою в каганаті, доклали неабияких зусиль, аби перетворити свою країну із «козарської провінції» в новий державно-політичний центр Східної Європи... За зразком Козарського каганату було побудовано і новий (дуалістичний) державний устрій Київської держави: як і у козарів главою держави був каган, котрий користувався надзвичайним авторитетом та впливом, але в управлінні йому допомагав і вирішував більшість військово-політичних питань воевода. Саме цим можна пояснити те, що у вітчизняних літописах поруч з каганом Діром Київським, якого арабський дослідник аль-Мусаді називав найвеличнішим серед слов'янських князів, що володів багатьма містами і великими територіями, всюди згадується його співправитель Оскольд. Що ж стосується традиційного згадування у літописних списках обкладення «козарською даниною» русинських міст, то вона у виключно козарському розумінні припинилася саме з падінням в Козарії тюрксько-козарської династії Ашина і переходу її воевод на службу до Київських каганів. З цього часу серед східнослов'янських племен починає свою історію саме «київська данина», яку здійснювали наймані Київським каганом савіро-козарські дружини, а тому в народі вони продовжували асоціюватися з даниною саме «козарською». Про це ж виразно пише і архієп. Георгій Кониський у своїй «Історії Русів»²⁵. Згодом назва «козари» як ознака приналежності до особливої соціально-політичної верстви - військової дружини - взагалі трансформувалась у назву «козаки» (по тюр. «койсаки») і поодинокі використовувалась на Русі поруч з тюрським словом «богатир». Так, скажімо, в давньорусинському билинному епосі Ілля Муромець ще за часів Володимира Великого неодноразово шанобливо зветься «старим козаком»...²⁶.

Слід зазначити, що саме з цього періоду історія нового єврейського царства «Козарія» наповнюється постійними військовими конфліктами з давньоукраїнськими слов'янами, які під проводом савіро-козарських воєначальників почали здійснювати напади на підконтрольні козарським євреям міста та поселення, а також грабувати єврейських купців-рахдонитів. У ході цих війн недавні козарські піддані - русини - швидко опановують Азовсько-Чорноморським узбережжям і навіть Тавроскитією (Кримом), які тривалий час перебували під контролем Козарського каганату. Досить цікавими в цьому відношенні є свідчення арабських і навіть грецьких джерел про якийсь давнє місто «Русія», що нібито розташовувалось за 20 миль на захід від Матархи. Як переконливо довели проф. Бруно та Ю. Кулаковський, під цим містом слід розуміти колишню столицю Боспорського царства - Боспор (нині Керч), яким, напевно, на той час вже міцно заволоділи русини. Також не є випадковістю, що арабські автори іще наприк. VIII - поч. IX ст., тобто задовго до «норманського» завоювання Києва, Чорне море називали саме «Руським», без будь-яких застережень, як факт загальноприйнятій. Очевидно, терени Київської держави вже тоді простягались далеко на південь, а славнозвісні походи київського князя чи воеводи Бравліна (Бравлана) на Крим, заволодіння ним усім кримським узбережжям від Херсонеса та Боспора, взяття Сурожа та прийняття там

християнства були наслідком тривалої війни між русинським Києвом та юдейським Гилем... Взагалі, на думку проф. Юрія Мулика-Луцика, ці війни правильніше буде вважати не українсько-козарськими, а саме українсько-єврейськими²⁷. Хоча, наскільки повнокровними євреями були ті нові правителі Козарії - досі не з'ясовано. Американський дослідник Дуглас Рід, посилаючись на листування козарсько-єврейського кагана Йосифа з Хасдаї ібн-Шапне том, придворним кордовського султана, стверджує, що в результаті кровозмішання між тюрками та євреями виникла нова етнічна група - т. зв. «ашкенази» (вислів кагана Йосифа), що за своїм походженням переважно були тюркютами, а за віросповіданням - юдеями, які згодом заснували по всій Східній Європі і навіть в Німеччині досить чисельні юдейські колонії-гето²⁸. Ця нова тюрко-азійська етнічна група, на думку Дугласа Ріда, і подала в основі до того не званої групи «східноєвропейських євреїв», які на відміну від повнокровних євреїв західноєвропейських - т. зв. «сефардів» спільне з єврейською нацією мали хіба що за релігійною, а не етнічною ознакою. В зв'язку із цим у Східній Європі традиційно їх було прийнято називати більше «жидами» (від о-жид-аючі Месію) або юдеями, тобто за віросповідною, а не етнічною приналежністю, тобто євреями; а західноєвропейські «сефарди», що мігрували колись з Палестини до Європи через Іспанію, довгий час відмовлялись навіть визнавати їх єдинокровними братами. «Ті тюрсько-монгольські «ашкенази» не мали таким чином, окрім віри, абсолютно нічого спільного з євреями, відомими доти західному світові - сефардами²⁹. Що ж стосується савіро-козарської військової дружини, що перейшла на службу до Київських каганів, то вона, як колись і прийшла скито-сармато-альянська та гуннська, асимілювавшись з давньоукраїнською східнослов'янською родинно-племінною верхівкою, поклала початок нової військово-аристократичної верстви прадавніх українців, передавши їм свій багатющий державницько-культурний досвід та надбання.

Взагалі ж, на думку багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, культурно-політичний вплив козарів на формування ранньоукраїнської державності був визначним. За твердженням деяких з них, під впливом козарів відбувалося і нове об'єднання саме давньоукраїнських племен, тоді як північно-східних (суч. росіяни) під впливом варягів та угро-фінів: «Імаху данину варязі з заморря на чуді і на словенех, на мері і на всіх кривичех. А козари імаху на полянех, і на сіверянех, і на вятчихех, імаху по биле і вивериче од диму»³⁰. Цей факт Льву Гумільову взагалі дав привід стверджувати про тодішню козаро-варязьку змову проти Руси... Насонов звертає увагу на те, що формування в Середньому Подніпров'ї великокняжого домену - «Руської землі», у вузькому розумінні (тобто земель Київщини, Чернігівщини та Переяславщини), відбувалось у межах територій тих племен, з яких колись брали данину козари³¹. Саме з цієї причини у тогочасних місцевих (переважно полянських) слов'янських воїнів-богатирів або козаків, на відміну від північно-русинських та варязьких, домінують гунно-козарські зачіски - жмут волосся (т. зв. оселедець) на вистриженому черепі та довгі вуса, а київські династичні володарі носять титул гуннських та козарських царів - каган. Цим певною мірою можна пояснити і ту плутанину, в яку впадають європейські автори життя Свв. Кирила і Мефодія, називаючи русинів «козарами».

Слід відзначити, що навіть із захопленням Києва спільними дружинами варягів і поморських слов'ян-ободритів та вбивства ними останніх спадкоємців Києвої каганської династії - Осколда та Діра - зазіхання Руси на Козарію, а також культурні відносини русинів і козарів не припинились. Так, в літопису новий київський князь-варяг Олег, який об'єднав північну, або варязьку («зовнішню») Русь з Руссю центральною, або Київською («внутрішньою»), зображується як наступник «козарської данини», його спадкоємці претендують на титул кагана та козарський спадок у Східній Європі, а князь Святослав Ігоревич у 964 - 965 роках навіть іде військовим походом задля визволення козарського народу та силою скидає засилля юдейської верхівки в Козарському каганаті. Як відзначає з цього приводу історик М. Я. Половой, після розгрому Козарії Святославом «місцеве населення дивилось на владу русинського князя як на законну і підкорилось їй без спротиву» (Половой Н. Я. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. // Гумелев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. - М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1998. - С. 498). Цікаво також, що титул кагана (царя) носили і пізніші християнські монархи Київські Володимир Великий, Святополк Володимирович, Ярослав Мудрий та Святослав-II Ярославич. Останній раз титул «каган» згадується в давньоукраїнських джерелах наприкінці XII ст. у «Слові о полку Ігоревім» стосовно

Олега Святославича, який княжив у останній чверті XI ст. в Тмутаракані й іменувався «архонтом Матрахи, Зихії і вся Козарії».

Місія Свв. Кирила і Мефодія та її значення для України-Руси

Як ми переконалися, в IX в. європейські автори іще майже не розрізняли «козарську людність» і давньоукраїнські слов'янські племена, які на той час вже досить міцно об'єдналися навколо Києва, що й спричинило плутанину в пізніших житіях Свв. Кирила і Мефодія, де оповідалось про охрещення «козар» та їхнього кагана. Що стосується самої козаро-русинської місії слов'янських апостолів, то про неї, як і про хрещення Свв. Оскольда і Діра Київських, збереглося дуже мало відомостей, до того ж вони не менш заплутані та суперечливі.

Згідно із загальноприйнятною версією, святі брати Кирило і Мефодій подалися до Моравії невдовзі після «козарської місії» і перед від'їздом винайшли слов'янські письмена та почали переклад Євангелія. Вивчаючи це питання, усі дослідники посилаються на Паннонські житія святих братів як основні першоджерела. У 60-80-х рр. XIX в. О. М. Бодянянський опублікував аж 23 списки цих житій. Одночасно було виявлено, видано та розпочато вивчення інших документів, що складають звід (корпус) джерел стосовно Кирила і Мефодія. До них відносяться: Пространне житіє, Короткі і Проложні житія, Італійська легенда, Бандуричине казання, служби рівноапостольним братам, записані кирилицею, служби, записані глаголицею, інші документи³². Однак усі ці джерела, час написання яких, як правило, відносяться до X - XIII ст., не вносять ясності в питання, де ж саме розпочинали свою місію рівноапостольні брати. Як пише видатний історик церкви митр. Макарій (Булгаков): «За одними, святі брати служили лише в Моравії, куди були запрошені тамошніми князями Ростиславом, Святополком і Коцелом; за іншими - спочатку в Болгарії, а вже потім в Моравії; за третіми -навіпаки, з Моравії вже приходили і до Болгарії»³³. «Тенденційність Паннонських житій, - пише інший історик А. В. Карташев, - більшістю вчених визнана доведеною. В них багато сфальсифіковано, аби на користь моравсько-паннонському патріотизмові приховати початок місійних подвигів Костянтина і Мефодія... і подати справу так, буцім - то все їми зроблено тільки для моравів і тільки в Моравії. Звідси так багато темних, недоладних, явно перекручених місць. До числа таких місць належить і все те, що проливає світло на руське хрещення 860 року»³⁴.

Ми вже зазначали, що заплутані свідчення житій про охрещення Св. Кирилом козарського кагана не витримують критики. Скоріше, це вже пізніші перекручення та вставки, що в першоджерелі стосувались лише кагана Київського. Яскравим підтвердженням цього можуть слугувати оповідання з житій про навернення під час козарської місії язичницьких племен, що вкланялись дубові, та спалення його. Більш вірогідно, що це пізніша вставка, запозичена з переказів про єпископа Ізраєла, який іще в 682 році охрестив численні савіро-козарські слов'яномовні племена на чолі з князем Алп-Глітвером та поспалював їхні «священні дуби». Хоча видатний вчений акад. В. Ламанський переконливо стверджує, що у вищезгаданому місці Паннонських житій іде мова про хрещення саме киян, а не козар, перше хрещення, що сталося в 861 чи 862 році, про яке згадує в своїм окружнім листі 866 - 867 рр. і Патріарх Фотій. Згідно з твердженням акад. Ламанського, для охрещення Русі Фотій заснував навіть окреме єпископство і, напевно, саме на нього поставив архієпископом Св. Мефодія...³⁵. «Для цієї християнської громади в Києві Костянтин приніс свої переклади, і в церкві Св. Іллі вже з того часу правила служби слов'янською мовою»³⁶.

Певним підтвердженням цього слугує саме Пространне житіє Св. Кирила, укладене якщо не його учнем Климентом Охридським, то принаймні по свіжих слідах в X ст., а також Італійська легенда, агіографічне казання хорвата Бандурича (т. зв. «Бандуричине казання») та деякі інші джерела. Згідно з ними Святителя Мефодія насправді правильніше було б вважати не Моравським, а саме Києво-Русинським (Українським) святителем, адже козаро-русинську місію разом із своїм молодшим братом він здійснив набагато раніше. До речі, в одній чеській хроніці XIII ст. Св. Мефодія називають «Русином» навіть за національністю. Таку згадку можна пояснити лише тим, що прийшов святитель у ті краї з Русі, де був до того правлячим архіпастирем. Згодом, з винищенням в Чехії німецькими католицькими місіонерами заснованих Св. Мефодієм національних православних єпархій зі слов'янською мовою в богослужінні, про перше хрещення чехів було забуто, а тому хроніст «з тугою, - як пише католицький історик Ю. Федорів,

- згадує «русина» Мефодія»³⁷. Подібні згадки поодинокі збереглися і в наших вітчизняних джерелах. Так, скажімо, в руському пергамному пролозі із вологодського Спасо-Прилуцького монастиря святителя Мефодія без будь-яких зауважень названо «учителем руським». Як зазначає з цього приводу проф. Карташев: «Переписувач пергамного прологу XV ст. списав з якогось давнього оригіналу це переконання давньорусинських книжників»³⁸. Такі висновки доповнюють дослідження видатних вчених акад. В. І. Ламанського, А. В. Пархоменко та інших, за якими Свв. Кирило і Мефодій саме в зв'язку із дорученою їм Св. Фотієм та імператором Михаїлом козаро-русинською місією і переклали на слов'янську мову святе письмо та інші богослужбові книжки східного обряду³⁹.

Як свідчить вже згадуване Пространне житіє Св. Кирила: «І знайшов він там (у Херсонесі. - Авт.) Євангеліє і Псалтир, писані руськими письменами, і чоловіка, розмовлявшого на тому язиці. І, поспілкувавшись із ним, зрозумів він суть мови і, порівнявши її із своєю, виділив голосні та приголосні. І, здійснивши молитву Богові, невдовзі почав читати й розмовляти. І усі дивувались йому, і славили Бога»⁴⁰. Також в «Толковій Палії» (XV ст.), що укладалась на основі давнішніх джерел, повідомляється: «Грамота руська явилася Богом дана в Корсуні русину. Від неї ж навчився філософ Костянтин, і звідти склав і написав книги руським гласом»⁴¹. Як відомо, подорож Св. Кирила до Херсонеса відбулась напередодні козаро-русинської місії, десь 848 року⁴². Із життя ми бачимо, що вже тоді існували переклади Святого Письма на русинську мову. Також, згідно зі свідченням ченця Храбра, східні слов'яни здавна писали «чертами» і «резами» - так тоді називалося давньослов'янське рунічне письмо. З вітчизняного літопису відомо і про якеєсь «Іванове письмо», яким Київський князь Олег укладав договір з греками⁴³. А за літописцем Мартином Бельським іще Св. Ієронім (342-420), родом слов'янин з Паннонії, в IV ст. «грамоту своєю рідною мовою уклав»⁴⁴. Великий інтерес у цьому плані становить і виявлена в Києві т. зв. «Софійська абетка». Вона складалася із 27-ми літер: 23-х грецьких і чотирьох слов'янських. Це не кириличний алфавіт, що складається із 43-х літер. Не можна його вважати і абеткою із 38-ми літер, про яку згадує чорноризець Храбр. За С. О. Висоцьким, «Софійська абетка» відбиває один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту русини-християни почали додавати літери для передавання фонетичних особливостей слов'янської мови. Можливо, що це алфавіт, яким користувалися в Україні-Руси на противагу «язичницькому» рунічному письму християнські місіонери ще до Оскольда і Діра.

Усе це в свою чергу підтверджує як виключно русинський характер місії солунських братів, так і про існування писемності та давніх рунічної та інших слов'янських абеток, хоч і в недосконалій формі, в первісній Україні-Руси задовго до Свв. Кирила і Мефодія, а також досить міцне на той час християнське коріння в нашому народі. Зокрема, Св. Іоанн Златоуст свідчить, що у скитів та сарматів уже в його часи були переклади Святого Письма та вчення апостольського на їхню рідну мову... виправивши та удосконаливши ту мову, «виділивши голосні та приголосні», як сказано в житті, та поєднавши її із мовою македонською, грецькою, латинською та іншими, Кирило й уклав єдину для усіх слов'ян церковно-слов'янську абетку.

Сьогодні вчені вже не сумніваються, що абеткою, яку винайшов у Херсонесі Св. Кирило, була глаголиця, яку, напевно, він запозичив із стародавніх прото-українських рунічних рукописів, які, можливо, сягали іще скито-антських часів. Нова вдосконалена слов'янська абетка була дивовижно гармонічна. Її графеми відрізнялись графічною зрівноваженістю, симетричністю, збалансованістю правої й лівої частин. В основі її окремих літер лежали головні християнські символи: хрест (спокота гріхів), трикутник (свята Трійця) та коло (божество). Та геній Св. Кирила виявився не лише у винаходженні ним доведеної форми для літер єдиної слов'янської абетки, що робилось і до нього, але й у самому її змісті. У процесі роботи над нею найважчим було виділення з потоку давньослов'янської мови специфічних фонем, відсутніх у грецькій мові, й закріплення за ними відповідних графічних позначок. Згодом учні Свв. Кирила і Мефодія здійснили нову писемну реформу, синтезувавши глаголицю з грецькою абеткою. Нова церковно-слов'янська абетка була названа на честь Св. Кирила - кирилицею, яка за допомогою Грецької Церкви дуже швидко заступила серед слов'ян глаголицю⁴⁵.

Створення єдиної церковно-слов'янської абетки стало подією величезного культурно-

історичного та духовного значення не лише для давньоукраїнського (русинського), болгарського, сербського, македонського, чорногорського, моравського, хорватського та інших слов'янських народів, а й для цілої Європи. До писемної реформи Св. Кирила розрізнені слов'янські племена не мали єдиної абетки і користувалися чим прийдеться: хто латиницею, хто грецьким, іллірійським, фракійським, готським або іншим письмом. Навіть давньослов'янська рунічна писемність у різних регіонах суттєво різнилася одна від одної: відомі такі різні рунічні стилі, як «бояновиця», «івановиця», «лितिця», «чертавиця», «резавиця». До того ж цією давньою системою письма користувалися лише язичницькі волхви, які приховували її від інших верств слов'янської спільноти, а тому вона не змогла набути суттєвого поширення серед слов'ян. З реформою Свв. Кирила і Мефодія та поступовою християнізацією слов'яни, і перш за все русино-українці, приєднались до великого джерела знань - книги, одержали можливість вільно і без перешкод спілкуватися з різними слов'янськими племенами, домовлятися про примирення та об'єднання.

«Той переклад, - пише видатний історик церкви митр. Макарій (Булгаков), - мав найсильніший вплив на пробудження духа народного серед слов'ян та усвідомлення їхньої народної самосвідомості. Тут вперше почули вони лунання рідного слова в мові стрункій, облагородженій, піднесеній і вперше почали розуміти, яка багата, велична і чудовна мова їх пращурів, вперше зазираючи, так би мовити, обличчям до обличчя у власну душу й побачили усю велич та міць її природних сил, задля висловлення яких слугує таке могутнє слово... У той же час, будучи зрозумілим для всіх поколінь слов'янських, цей переклад, розповсюджуючись поміж ними, живучіше за все нагадував їм про кривне споріднення та братерство, а пропонуючи їм істини нового народження від Бога благодаттю Духа Святого, становив найкращий засіб для з'єднання їх ще більш міцними узами споріднення духовного - у Христі Ісусі»⁴⁶.

«Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог» (Іоан. 1, 1). Саме це Боже Слово стало початком творення нової давньоукраїнської та й в цілому слов'янської культури, культури високо моральної, християнської. До цього моменту у слов'ян єдиної культури у повному розумінні цього слова не існувало. Отже, вона народилася із глибини самого богоодкровення, від благодаті Духа Святого. Подібну історичну та духовну паралель ми не проведемо з жодним народом світу, хіба що із вітхозавітним народом Ізраїлевим. А це свідчить про особливе Боже благословення і призначення нашого народу та в цілому слов'янської цивілізації як такої.

Слід зазначити, що з усіх Помісних Церков лише слов'янські споконвічно користуються власною богослужбовою мовою. В усіх інших увесь час нав'язувалась грецька чи латинська мова. Пов'язане це із тим, що тривалий час чужі мови в богослужінні були суттєвим гальмом у справі поширення християнства серед слов'ян. Грецька, як і латинська, мови слов'янам були не тільки незрозумілі, а й ворожі. Християнська місія серед слов'ян могла набути масового характеру лише з утвердженням окремої гілки - слов'янського християнства, з власною мовою у богослужінні. А оскільки це сталося лише завдяки апостольській місії Свв. Кирила і Мефодія, то цих рівноапостольних святих і прийнято вважати засновниками Слов'янської Церкви, незважаючи на те, що численні випадки прийняття слов'янами християнства мали місце задовго до них.

Просвітительство, рівноапостольність святих братів полягає не в тому, що вони принесли заморську мудрість «темним» і «неосвіченим» слов'янам, а в тому, що прагнули відстояти особливе місце слов'янських народів у християнському світі. Як стверджують С. Глушак та Є. Харьковщенко: «Є всі підстави припускати, що основна мета слов'янських вчителів була більш сміливою, аніж підпорядкувати Слов'янську Церкву чи то Римському папі, чи то Костянтинопільському патріарху. Вони прагнули відстояти право слов'янської спільноти на незалежність і самостійність... Вони прагнули до створення самостійної церковної організації... Для кирило-мефодієвської традиції була характерна орієнтація на раннє християнство, ушанування апостола Павла як борця за рівноправ'я народів»⁴⁷.

Пропонуючи русинам та іншим слов'янським народам грецьку національну модель християнства, Візантійська імперія намагалась позбавити їх власної національної самобутності, огречити їх та перебрати у васальну залежність. Однак вони ніяк не передбачали, що саме ця модель найпридатніша для перевтілення в окрему, самостійну

і суто національну слов'янську гілку християнства. Грецька релігія на слов'янському ґрунті, увібравши в себе місцеві ментальність, колорити та традиції, розкрилась із зовсім іншим обличчям, перевтілилась у самобутню, суто слов'янську національну релігію, що навіть замість офіційної грецької назви «Ортодоксальна» одержала стародавню слов'янську назву «Православна». Саме такою за часів Свв. Кирила і Мефодія була первісна Св. Київська Помісна Церква, що виконувала важливу місію вселенського значення - протистояння імперіалістично-гегемонійним посяганням греків та латинян, відстоювання разом з братніми народами болгарським та моравським незалежності та самобутності окремої в Світовому Християнстві гілки - Слов'янського Православ'я.

«Діяльність Кирила і Мефодія, - зауважують С. Глушак та Є. Харьковченко, - мала загальнослов'янське значення. За короткий час їм вдалося створити, по суті, нову церковну організацію, відкрити училище для підготовки кадрів слов'янського духовенства, поступово перевести на слов'янську мову богослужіння, здійснити багато перекладів з грецької та латини. Вся ця спадщина стала теоретичною основою Київського християнства в його патріотично-євангелістичній традиції, забезпечила його розповсюдження та розквіт у XI - XII століттях... Євангелізм Київського (кирило-мефодієвського. - **Авт.**) християнства багато в чому зорієнтований на ту традицію в ранньому християнстві, яка пов'язана з діяльністю апостола Павла. Так званий паулінізм «перетворив єдність і рівність у Христі всіх людей на основний принцип, який освячений самим Богом». Стратегія паулінізму щодо держави і Церкви та їх відносин ґрунтувалася на євангелістичних принципах: з одного боку - незалежність внутрішнього життя Церкви від держави, а з другого - ідея боговстановленості влади, єдність інтересів держави і Церкви. Такий підхід сприяв оформленню патріотично-євангелістичної (істинно-православної. - **Авт.**) традиції в християнстві в період його перетворення на державну релігію і відкидав месіянсько-цезарепапистське тлумачення останнього, особливо в період розповсюдження його серед язичників»⁴⁸.

У цілому, апостольська місія Свв. Кирила і Мефодія та їх ревність у поширенні Христового вчення були настільки визначні, що історики часто порівнюють їх із Св. Апостолом Павлом. Жоден із місійних діячів Східної чи Західної Церкви не причинився стільки до поширення християнства і не мав такого впливу на подальший хід подій у європейському, особливо слов'янському світі, як мали ці святі брати. І найвизначніше те, що місію благовістування по Східній Європі з Провидіння Господнього вони розпочали саме з України-Руси, з священного центру східних слов'ян - Києва, за плідної допомоги каганів Київських Свв. Оскольда і Діра, без сприяння яких, напевно, та місія ніколи б не відбулася.

На підтвердження таких слів уявімо, яким чином могла б повернутись історія України-Руси, слов'янства чи в цілому Європи, якби Оскольд і Дір прийняли б замість християнства войовничий іслам чи юдаїзм... Отже, виходить, що заходи перших русинських християнських монархів мали загальноєвропейське значення. Місія закликає Оскольдом і Діром до Києва Свв. Кирила і Мефодія берегла нас, як вважає митр. Макарій, від загрози ісламізму, в той час як під його ударами вже гнулися південно-східні сусіди: волзькі болгари, козари, буртаси, аляни, а поміж ними і деякі тамтешні слов'яни. «Велика небезпека, - пише митр. Макарій, - загрожувала пращурам нашим, а через них і усім їхнім нащадкам. Та подяка Господеві, міркувавшому за нас благо!» В цей самий час здійснили свою місію Свв. Кирило і Мефодій; слов'яни почали відправляти богослужіння рідною мовою... Проти таких засобів зовнішніх, окрім внутрішньої сили самого християнства, важко вже було діяти ісламізмові - і віра Христова справді здолала, піднеслась над ним і потроху почала освітлювати розлогі країни Руси та всього східноєвропейського слов'янського світу»⁴⁹.

Св. Київська Помісна Церква в IX в.

Сьогодні вже немає сумнівів, що початок національній Св. Київській Помісній Православній Церкві було покладено стараннями саме Свв. Кирила і Мефодія, апостолів України-Руси, та Свв. Оскольда і Діра, каганів Київських. Перша невеличка національна русино-українська місіонерська єпархія, напевно, в перші роки свого існування не мала якогось конкретного місця осідлості і пересувалася з місця на місце. Однак вже за імператора Лева Мудрого (881 - 911 рр.) ця єпархія, хоч і з запізненням, була внесена до диптиху Царгородського патріархату, де посідала 61-е місце і мала статус митрополії. Тож неточно занесений до тексту Київського Літописного зводу 862 рік, як рік нібито

заснування Київської держави, за слушним зауваженням проф. Карташева, більш за все виправдовується пам'яттю духовництва та перших київських християн про те, що в цьому році почала свою історію не Київська держава, яка існувала задовго до того, а саме Київська церква на чолі із власним митрополитом Михаїлом Сиріном, якого Св. Фотій, напевно, призначив на Русь-Україну після переїзду Св. Мефодія з Києва до Моравії⁵⁰.

Факт призначення на Русь окремого єпископа підтверджує у своїх спогадах, як Св. Фотій Великий (858-867; 878-886), так і цісар Костянтин Багрянородний (911-959), який в життєписі свого діда - імператора Василя-І Македонянина (867-886) повідомляє: «І народ росів, войовничий і безбожний, щедрими подарунками золота і срібла і шовкового одягу Василій (імператор. - Авт.) залучив до переговорів і, уклавши з ними мирний договір, переконав (іх) стати учасниками божественного хрещення, влаштував так, що вони прийняли архієпископа»⁵¹.

Як вважає акад. П. Толочко, розбіжності між двома джерелами торкаються не суті явища, а лише його приурочення⁵². Св. патріарх Фотій пише, що хрещення України-Руси відбулося за його, а отже, і за імператора Михаїла-ІІІ, а Костянтин Багрянородний приписує заслуги хрещення русинів Василю-І Македонянину та наступнику Св. Фотія - патріарху Ігнатію. В зв'язку із цим ще М. М. Карамзін припускав, що на Русь могли двічі посилати церковних ієрархів - за Фотія і за Ігнатія⁵³. З огляду на таке тлумачення, стають вповні обґрунтованими твердження, що першим Київським єпископом був Св. Мефодій, а його наступником - Св. Михаїл, про якого, до речі, згадується і у вітчизняному літопису. На основі останнього, в Українській та Російській церквах Михаїла зараховано до лику святих і вшановують як першого митрополита Київського і всея Руси. Цікаве пояснення цих подій подає М. Ю. Браїчевський в статті «Невідомий лист патріарха Фотія київському кагану Оскольду та митрополиту Михаїлу Сиріну». Автор, основується на виділених акад. Б. А. Рибаківим літописних текстах, названих ним «Оскольдовим літописом», відносить до цього визначного пам'ятника і послання патріарха Фотія до київського кагана, яке від початку було підписане каганові Оскольду, а зміна надписання адресату, тобто заміна імені Оскольда на Володимира, в силу відомих політичних причин відбулась вже за кагана Ярослава Мудрого⁵⁴. Таке тлумачення досить природно усуває ту плутанину, що виникла у низці пізніших джерел, як-то: «Володимир восприяв святе хрещення від Св. Фотія патріарха цареградського» або «древле приходи в Русь філософ вчити Володимира, йому ж ім'я Кирило»⁵⁵. Як переконливо довів М. Браїчевський, усі ці згадки в першоджерелі стосувалися виключно Оскольда і Діра Київських та перших русинських місіонерів Свв. Кирила і Мефодія...

Про те, що в результаті української місії Свв. Кирила і Мефодія була заснована окрема Київська митрополія, свідчить і наявність на той час вже досить розгалуженої на Русі мережі християнських храмів, парафій зі священниками, вірними, та єпископами. Так, за свідченням угорського літописця Нотарія, сучасне місто Володимир-Волинський існувало вже в 884 р. під назвою Лодомира і, за його словами, дивувало своїми будовами і храмами іноземців. «Що Волинь, - пише В. Рожко, - в ті часи була вже добре обізнана з Христовою наукою, мала впорядковане церковне життя, засвідчили не тільки документи Празьких архівів, чужоземні літописці і автори, а й археологічні знахідки, проведені на місці «Старої Кафедри» у Володимирі... Проведені 1886 року професорами Володимиром Антоновичем та Адріаном Праховим археологічні розкопки в «Старій Кафедрі» (урочище Федоровець. - Авт.) дали історичній науці цінні знахідки - підтвердили наявність храмів мефодієвської доби на Волинській землі»⁵⁶.

Згідно зі списком, поданим професором Олександром Цинкаловським, задовго до призначення за кагана Володимира Київського Володимирським (Лодомирським) владикою єпископа Стефана І на цій кафедрі почергово посідало аж п'ять єпископів мефодієвської доби: Іоанн, Антоній, Онуфрій, Гордій та Ілля, якого 992 року і змінив єп. Стефан І. Як зазначає В. Рожко: «Хто були за національним складом ті перші єпископи мефодієвської доби, що посідали кафедру в Лодомирі (пізнішому Володимирі) залишається загадкою, але не маємо сумнівів в тому, що це були найближчі учні Св. Мефодія, які з місійної праці добре знали Волинь або ж були тими волинянами, що пішли за апостолами слов'ян. Ці волинські єпископи не були греками чи болгарями, як це було пізніше в єпископаті доби князя Володимира Великого. Як відомо, в найближчому оточенні Свв. Кирила і Мефодія в Моравії не було греків, болгарська ж

церква сама тільки що ставала на ноги, потребувала ієрархів для своєї власної розбудови. Найвірогідніше, що ті єпископи на кафедри у Лодомирі були місцевого походження...»⁵⁷. Окрім Кисва, Чернігова, Лодомира та інших давньоукраїнських міст, народний переказ зберіг свідчення про активну діяльність учнів Свв. Кирила і Мефодія в Закарпатській Україні, а також посередництво між Русинськими та Моравськими єпархіями якогось Наврока⁵⁸.

Окрім того, що русино-українці першими серед слов'янських народів прийняли християнство та запровадили нову церковно-слов'янську писемність, яку згодом завдяки Свв. Кирилу і Мефодію, Апостолам Українським, перейняли й інші слов'яни, визначним історичним фактом є те, що саме під впливом Свв. Оскольда і Діра Велико-Моравський князь Ростислав (846 - 870) перших просвітителів Руси-України на поч. 863 р. запросив до себе і за зразком сусідньої Київської держави заснував власні національні православні єпархії. В моравській легенді про ті події розповідається, що «Князь Моравії, почувши, що здійснив філософ (Костянтин) в країні козар (тобто Руси. - **Авт.**), а також маючи піклування про свій народ, відправив до імператора послів з проханням, аби той направив до його народу справжнього вчителя, котрий вказав би їм праву віру, встановлений закон і шлях істини...»⁵⁹. За легендою виходить, що морави запросили до себе святих братів опісля поширення чуток про їхні успіхи серед сусідніх «козар». «Італійська легенда», яку, треба думати, уклав єпископ Гавдерик Велетрійський, що мав змогу спілкуватися зі Св. Кирилом у Римі, вже дещо конкретніше натякає на охрещення ними саме русинів, вказуючи на місійну діяльність не в самій Козарії, а в «козарській провінції». Як ми вже відзначали вище, саме такою «провінцією» тривалий час вважалась Русь не лише козарами, а й візантійцями. Розмірковуючи з цього приводу проф. А. Карташев відзначає: «Святі брати тому й покликані були до Моравії, що в їхніх руках був вже готовий апарат слов'янських перекладів... Морави випрошують собі не грецького катехізатора замість латинського і не в грецькій мові полягає «доброта закону, що походить від греків на всі країни». Мова йде про продовження вже розпочатої Візантією слов'янської (читай русинської. - **Авт.**) віронавчальної та богослужбової місії і лише про прикладення її до нової території та нового народу. Чутки про це поширилися і в Моравії, і ні про що інше морави і не мали потреби ходатайствувати в Візантії»⁶⁰. Продовжуючи розвивати цю тему, проф. Карташев звертає увагу на неможливість стверджувати в Паннонських життях фантастично-швидкого перекладу Святого Письма та багатьох богослужбових книг на слов'янську мову. Ця кропітка і важка праця вимагала багатьох років, в той час як життє про це замовчує. «Уся багаторічна справа перекладу Біблії і богослужіння, - акцентує свою увагу професор, - здійснюється (за життєм. - **Авт.**) в одну мить перед від'їздом до Моравії. Вигадка штучного дива. Вузкий націоналіст моравин намагається вкрасти примат великого подвигу слов'янських апостолів во славу свого племені... Якби справа виглядала, як того хочеться моравському фальсифікатору..., то святі брати їхали б до Моравії майже з порожніми руками і, проповідуючи там усно, були б ще безпорадні налагодити школу, бо не було б ще текстів для навчання учнів та дітей. Поміж тим автор, не соромлячись, доводить до нас, що тільки - но Костянтин дістався Моравії, то одразу ж поставив на ноги багатолюдну школу і забезпечив її широким колом богослужбових книг...»⁶¹.

На час місійної діяльності Свв. Кирила і Мефодія до складу Велико-Моравської держави, окрім власне моравських земель, входили Західна Словаччина, Чехія, частина Південної Австрії, Нижня Паннонія, землі князівства Вислян, обидві частини Силезії (Вроцлавська й Опільська) і земля Лендян; на півночі вона сягала поза польський Краків, а на сході простягалася поза українські Карпати, аж по ріку Сян. Всюди, уздовж і внаперек цих неосяжних просторів західнослов'янської імперії разом із своїми учнями-русинами благовістували Свв. Кирило і Мефодій, поширюючи православно-слов'янський східний обряд та писемність. Слід зазначити, що серед багатьох тих згодом полатинених західнослов'янських народів православ'я і слов'янська писемність довгий час міцно тримались, незважаючи ні на які німецько-католицькі колонізації та репресії. Так, в Чехії і Польщі богослужіння за східним або «русинським», як його інколи там називають за старою пам'яттю, обрядом і церковно-слов'янською мовою попри численні гоніння продовжувалися аж до другої половини XI ст., коли латинським місіонерам остаточно вдалося винищити сліди самовідданої праці Свв. Кирила і Мефодія. У 967 році (за двадцять років до хрещення Володимира Великого!? - **Авт.**) Римський папа

Іоанн XIII, утверджуючи в Празі римсько-католицьке єпископство, вимагав, аби богослужіння відправлялися не за обрядами Болгарської чи Русинської (!) церкви, також не за звичаєм слов'янської мови, але за статутами римсько-католицькими⁶². Отже, ми маємо всі підстави стверджувати, що жива пам'ять про «русинський обряд» в Чехії тільки в черговий раз засвідчує «русинський» характер місії апостолів слов'ян.

Малодослідженим і в той же час визначним фактом нашої історії є і те, що болгарський каган Борис (852-889), подібно до Ростислава Моравського, прийняв св. хрещення і в 865 році запровадив християнство офіційною релігією в Дунайській Болгарії також за сприяння Свв. Оскольда і Діра Київських. Причому у випадку з Болгарією задля офіційного запровадження християнства було застосовано навіть військову силу. Никонівський літопис з року 864, тобто за рік до офіційного охрещення Болгарії, повідомляє, що «убієн бисть от болгар Оскольдов син»⁶³. Цією звісткою підтверджується ведення Оскольдом і Діром на Балканах військових дій, в зв'язку з чим можна припустити, що християнська Україна-Русь на прохання союзницької Візантії 864 року ходила хрестовим походом на язичницьку Болгарію. Загальноприйнято вважати, що болгарський каган Борис прийняв хрещення після поразки у війні з греками. Але насправді Візантія в ті часи не мала змоги вести повноцінну війну з Болгарією, в зв'язку із чим вона звернулася за допомогою до союзницького Києва. В результаті одержаної перемоги та укладеної зі Свв. Оскольдом і Діром мирної угоди Борис прийняв хрещення, можливо, навіть у Києві, адже джерела повідомляють лише про те, що воно здійснено було поза межами Болгарії архієреєм, присланим Костянтинополем⁶⁴. Цим архієреєм міг бути як Св. Мефодій, так і присланий з Костянтинополя до Києва його наступник - Св. Михаїл Сирін, митрополит Київський. Вірогідно, що новонавернені терени Костянтинополем були передані в підпорядкування місіонерській Київській митрополії, чим і пояснюється той факт, що вже 866 року, тобто через два роки після прийняття християнства, Борис, невдоволений небажанням греків призначити в Болгарію окремого архієпископа, починає вести переговори з Римом. Через три роки він знову звернеться до Візантії, звідки в 869-70 рр. і буде прислано першого болгарського архієпископа Йосипа⁶⁵. Ця подія для нашої церкви і народу є чи не найвизначнішою, адже, як ми побачимо далі, за Св. Володимира Великого Русь-Україна прийматиме християнство тепер вже не від Візантійської імперії, а від імперії південнослов'янської - Болгарії, куди його принесли хрестоносці Свв. Оскольда і Діра Київських.

Відзначились ці видатні давньоукраїнські державні мужі і зміцненням та розширенням власної східнослов'янської держави-імперії. «Повість минулих літ», посилаючись на «літописання грецьке», відзначає, що з цього часу «начася прозивати (тобто отримала дипломатичне визнання. - Авт.) Руська земля», яка до того, за старою пам'яттю, вважалась «козарською провінцією». Не виключено, що остаточне відокремлення Київської держави від Козарського каганату відбулось саме завдяки втручанням Візантії, у зв'язку з чим Свв. Кирило і Мефодій і здійснивали у складі козаро-русинського посольства свою апостольську місію. Хоча, найвірогідніше, що імператор відрядив посольство до Козарії, аби з'ясувати та уладнати причини нападу на Костянтинопіль русинів, з'ясувати їхній політичний статус, але в Ітилі вони дізнались, що останні вже тривалий час не лише перебувають під протекторатом каганату та не сплачують данини, а й самі завдають значного клопоту юдейській державі... «Можливо, - пише М. С. Грушевський, - що місія на Русь і дипломатичні зносини з Козарією були складовими частинами тієї самої дипломатичної акції, яку розпочав візантійський уряд по ініціативі 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому злилися до купи»⁶⁶.

Після 860 року між Візантією та Київською державою, як справедливо вважали О. О. Шахматов, В. В. Мавродін та інші історики, було укладено дипломатичну угоду «миру і любові», Україну-Русь було прийнято в родину християнських держав. Саме цією угодою пояснюється активізація Оскольда і Діра на Півдні (Болгарія) та Сході. Так, скажімо, похід русинів на Абесгун мав на меті не тільки корисливі цілі, а й був виконанням союзницьких зобов'язань щодо Візантії, що перебувала в стані війни з Козарським каганатом та Арабським халіфатом. Війська Оскольда і Діра смертоносним вихором пронесли крізь землі нового єврейського царства «Козарія» аж до Каспійського моря, змітаючи на своєму шляху будь-які спротиви єврейських та арабських армій.

Зовнішня та внутрішня військово-політична активізація Київської держави за часів

Оскольда і Діра надала акад. П. Толочко переконливі підстави стверджувати, що на цей час козарська залежність у власне Руській землі була остаточно подолана⁶⁷. За словами патріарха Фотія, Руссю було підкорено багато сусідніх народів. Никонівський літопис повідомляє, що 865 року «веваша Оскольд і Дір полочан», а 866 року, сказано в «Історії» В. Татішева: Оскольд і Дір «ходи на кривичі і побіди їх». Усі ці факти підштовхнули російського історика В. Ключевського до висновку, що «З Києва, а не Новгород, пішло об'єднання слов'ян»⁶⁸. Причини ж забуття тих неоціненних в нашій вітчизняній історії фактів та занепаду древньої національної Київської митрополії слід шукати в подальших історичних подіях.

Мученицька смерть Свв. Оскольда і Діра Київських, перші гоніння на християн в Русі

У 882 році, через двадцять років після запровадження християнства у Києві, язичницька партія, що перебувала в опозиції до правлячої християнської верхівки, підбуривши народ проти «чужих богів», здійснила заколот. Запросивши до Києва ватажка спільних військ варягів та поморських слов'ян-ободритів - язичника Олега, вони підступно вбили Оскольда і Діра, інших представників київської правлячої християнської аристократії, і захопили владу в державі у власні руки. «Таким чином, - пише польський хроніст Матвій Стрийковський, - далеко на схід, північ і південь він (Олег) розширив державу і свою єдиновладність, силою та хитрощами підпорядкував собі й Ігореві багато суміжних країн. Так на Оскольді й Дірі закінчився рід власних київських князів, коли Олег повбивав їх по-зрадницьки..., а від Ігоря аж до теперішнього Великого Князя почалася нова генеалогія»⁶⁹.

«Ні про яке нормандське завоювання Києва, - пише акад. П. Толочко, - отже, не може йти мова. Стався, по суті, політичний переворот... Олег і його оточення фактично стали на службу до середньодніпровської ранньофеодальної держави Русь, яка на цей час пройшла вже тривалий шлях розвитку»⁷⁰. «Варягами» ж або «варварами» на ті часи християни називали не лише норманів, а й взагалі язичників-чужинців як таких. Саме з цієї причини у християнському Києві під «варягами» розуміли усі язичницькі північно-західні балтійські та поморо-ободритські слов'янські племена, до яких належав і згадуваний літописцем князь Рюрик. Ім'я цього міфічного північного князя походить від імені священного птаха-тотема північно-західних полабських слов'ян-ободритів Рарога, який в численних ободритських легендах виступає як вогнений птах, уособлення язичницьких богів Семаргла і Перуна. Про слов'янське походження цього імені свідчить і німецький хроніст XI ст. Адам Бременський, згідно з яким ім'я Рерік виступає як друга назва поморських слов'ян-ободритів або бодричів, остаточно винищених в XII ст. німецько-католицькими завойовниками, а також середньовічні джерела, за якими венецькі ободрити одним із своїх центрів мали торгове місто Рерік, яким лише в 808 році заволодів датський король Гетрик. Якщо ж зважити на той факт, що, згідно з слов'янськими язичницькими віруваннями, князі походили від богів, то стає зрозумілим, чому нова «священна» династія, яку заснували у Києві язичники Олег та Ігор, на протипагу Оскольду і Діру виводила своє походження від міфічного Рюрика-Рарога. З цього виходить, що під зазначеним в легендах рюриковим «покаранням» київських християнських монархів Оскольда і Діра слід розуміти скоріше складену язичниками-заколотниками поетичну алегорію: так би мовити, «гнів богів» за зраду «віри батьків», яку пізніше літописець подав як реальні події. Відкинути її повністю він не міг, оскільки таким чином підривався б авторитет та міфи правлячої династії «рюриковичів», але і використовувати її у початковому варіанті після запровадження Володимиром Великим християнства він також не міг, тому і довелося винахідливому літописцеві перевтілити міфічного птаха Рарога на буцімто реального князя Рюрика та вигадати йому двох рідних братів - Синеуса і Трувора. В такій інтерпретації правдоподібно починає виглядати і легенда про закликання на Русь язичниками-киянами «варягів»: вони звертаються не до якогось конкретного князя, а до «богів», посланцем яких є вогнений птах Рарог, що нібито відгукується на їхні моління і посилає свого «сина» Ігоря та його «намісника» Олега врятувати Київ від «віровідступників». Що стосується двох рідних братів Рюрика, то вони також є вигадкою літописця. В перекладі з шведської Синеус (Sine hus) означає «свій рід», а Трувор (Thru voring) - «вірна дружина». Отже, під прихованими та зміфологізованими повідомленнями літописця слід розуміти відновлення «вогненим птахом» Рарогом-Рюриком язичництва в «своєму роді» за

допомогою «вірної дружини».

Просуваючись за закликом киян на чолі спільних варяго-слов'янських язичницьких ополчень, «віщий» Олег на своєму шляху за допомогою місцевих мешканців-язичників скидає підпорядкованих Києву князів-християн у Смоленську, Любечі та інших містах. «Поїде Олег разом з вої свої мнози - Варяги, Чудь, Словени, Меря, Вєсь, Кривичи, і прия град Смоленськ, і посади в ньому мужа свого; і приїдоста до гір Київських...» Як зауважує акад. П. Толочко: «Рюрик, а пізніше і Олег не засновують своїх міст, а оволодівають уже існуючими, не стверджують у них політичну владу, а лише міняють стару адміністрацію на нову - «свою», як уточнює літописець»⁷¹.

Ким же був той «віщий» Олег і звідки він походив? Згідно з літописом виходить, що на півночі існував окремих від християнського Києва союз-держави слов'янських язичницьких племен з центром у Новгороді. До її складу, окрім словенів, входили угро-фінські племена чуді, мері, вєсі та інші, що усі разом були васалами варягів. Одним із ватажків спільних слов'яно-варязьких та угро-фінських загонів того північного союзу, напевно, і був «віщий» Олег. Хоча, за слов'янською язичницькою традицією, «віщими» або «віщунами», «відунами» називали, як правило, волхвів, отже, можливо, Олег був тим волхвом, що за «покликанням богів» згуртував навколо себе (у «своєму роді») найвідданіших послідовників («вірну дружину») і почав викорінювати християнство по всій східнослов'янській землі.

З приходом до влади у Києві «віщуна» Олега в державі настає тяжка язичницька реакція. Християнство було заборонено, а все, що було пов'язане з християнським минулим Києва, в тому числі і письмові джерела (серед них і т. зв. «Оскольдов літопис»), силоміць знищувалось й викорінювалось з народної пам'яті. В таких умовах християнство в Київській державі змушене було перейти у своєрідне підпілля, а новонароджена Київська Помісна Церква ще у своїй історичній колісці порівнялась з гнаною катакомбною Церквою першохристиянською.

Однак запроваджені Свв. мучениками Оскольдом і Діром Київськими та слов'янськими апостолами Свв. Кирилом і Мефодієм християнська культура і породжена нею єдина слов'янська писемність уже встигли пустити міцне коріння в нашій землі. А відповідно і на русино-український народ та його державну верхівку. Заборонена в своєму легальному існуванні саме Олегом новонароджена Київська церква, навіть позбавлена власного єпископату, продовжувала впливати на культурний та духовний розвиток Київської держави, все більше поширюючи свій вплив серед народу та аристократії, охристиянізуюючи усі їх верстви. Завдяки принесеній християнством в Русь-Україну освіти та писемності варяги, не помічаючи того, поступово ослав'янювались, язичники охристиянювались, а варвари оцивілізувались.

«Слов'яно-скандинавська за походженням князівська династія на Русі, - пише акад. Толочко, - дуже швидко стала просто слов'янською, яка не мислила себе поза інтересами того державного організму, на чолі якого вона виявилась. Це справедливо і щодо представників північних народів, які йшли на службу до київських князів і залишалися на Русі на постійне проживання. Протягом одного-двох поколінь вони повністю асимілювались і зберігали з свого минулого хіба що імена або прізвиська. У морі слов'янської правлячої знаті варязький елемент був незначним і, звичайно, не зіграв самостійної структуротворчої ролі»⁷².

Завдяки закликанню новгородських язичників в 882 році навколо Києва відбулося об'єднання окремих північно та південнорусинських земель. Згодом, за правління князя Ігоря, який, власне, і є справжнім родоначальником нової київської династії «рюриковичів», цей централізаційний процес набув загального характеру. Він продовжив приєднання до Київської держави околиць східнослов'янського світу, придушуючи щонайменше сепаратистські прояви з боку місцевої племінної верхівки, що в подальшому заклало сприятливе підґрунтя для вдалого і стрімкішого поширення християнства по всій Східній Європі. Без приєднання до Київської держави північних околиць разом з Новгородом, що були твердинею язичництва на Русі, поширення в них християнства, як і в Литві, затяглося б на цілі століття. Отже, в цьому відношенні мучеництво Оскольда і Діра, яких Іоакимівський літопис називає «блаженними»⁷³, тимчасове загарбання Києва язичниками та гоніння на християн мало певне провиденційне значення, позитивні наслідки якого недовго примушували чекати на себе... Тож мусимо визнати, що кагани Оскольд і Дір Київські, яких церква справедливо буде

вважати першими святими мучениками Українськими, віддали себе в жертву заради майбутнього просвітлення святою вірою Христовою усіх народів Східної Європи.

Духовний світанок над Руссю

Враховуючи вже традиційні і досить укорінені впливи християнства в південнорусинських (українських) землях, і зокрема в Києві, немає нічого дивного, що за швидкої асиміляції нові аристократичні кола столиці почали проявляти тягіння і до розповсюджені туг «нової релігії». До того ж зближення Київських каганів з християнськими Болгарією та Моравією, що свого часу прийняли християнство під впливом перших українських мучеників Свв. Оскольда і Діра Київських, їх культурою та книжністю також мало позитивний вплив на реабілітацію, збереження й укорінення християнства в Київській Русі-Україні. Як свідчить початковий літопис, уже в 944 р., після чергового військового походу на Візантію, наступник Олега - князь Ігор - приймає в Києві грецьких послів. І що найцікавіше, під час укладення мирної угоди частина русинської дружини вже відкрито клялась виконувати його «церквою св. Іллі» та «чесним хрестом», а «нехрещена русь» клялась зброєю та «обручами», причому в самій угоді русини записали, що відступники від клятви будуть прокляті «від Бога і від Перуна». Після укладення угоди сам Ігор з «поганою Руссю» клявся на пагорбі, де стояв бовдур варязького «бога війни» Перуна, а християнська Русь ходила на клятву до церкви св. Іллі на Подолі, де був соборний храм. Згідно з цими літописними свідченнями складається враження «рівноправності» язичницької і християнської громад у Києві 40-х рр. X ст. Це підтверджують й археологічні дослідження тогочасних поховань у Києві, Гніздеві, Тимереві, де християнські й язичницькі обряди суміщувались у межах не лише одного цвинтаря, але навіть і одного поховання. Згадування ж в літописі церкви св. Іллі як «соборної» дає підстави стверджувати, що вона була не єдиною, а головною, кафедральною серед численних київських православних храмів або навіть резиденцією православного єпископа Києва.

Митрополит Іларіон (Огієнко) зазначає, що «ціла партія при княжому дворі була християнською», яка була не лише рівноправною стороною, але й подекуди переважала у змаганнях за впливи. «Охрещена Русь у договорі пишеться першою, а неохрещена згадується другою, а до того про цю неохрещену Русь в акті говориться навіть з певною погордою»⁷⁴.

На думку історика Є. Голубинського, пов'язано це було з тим, що за владарювання кагана Ігоря християни переважали язичників не лише морально, а й в значенні політичної ваги в державі. «Таємним християнином» він вважав і самого Ігоря⁷⁵. Таку ж думку обстоє і митр. Іларіон (Огієнко): «Нічого неможливого немає в припущенні, що князь Ігор, не маючи змоги з державних поглядів стати відкритим християнином, усе-таки був християнином потаємним; цим би й оправдувалася та велика його терпимість, яку він виявляє до християн⁷⁶. «Ігор, - слухає зауважує на такі твердження акад. Толочко, - безперечно, співчував новій вірі, без чого її успіхи були б неможливі, але сам все ж таки лишався язичником»⁷⁷. Як би там не було, але незаперечним лишається той факт, що він шанував або бодай толерував віру своїх підданих-християн і не забороняв поширенню християнства в державі.

Існування впливово християнської громади в Києві та в цілому у державі за часів Ігоря як і кафедрального храму Св. Іллі на Подолі, деяким дослідникам дає підстави припускати офіційне відновлення діяльності давньоукраїнської Київської єпархії. Писемні джерела не повідомляють про те, хто саме в цей період очолював Київську Церкву і чи взагалі її хтось очолював, але, - як вважає П. Толочко, - навряд чи в цьому можна сумніватися. «Можливо, - пише він, - що місцем єпископської (чи митрополичої) кафедри і була подільська соборна церква Св. Іллі»⁷⁸.

Тож не дивно, що на момент правління в Київській державі княгині Ольги (945 - 969) київська знать вже була розколата на дві впливові партії: язичницьку та християнську, до якої згодом (близько 946 р.) долучилась і княгиня. Згідно з літописними джерелами, вона у власних володіннях та помістях поскидала язичницьких бовдурів, відкривала молільні та церкви, активно залучала вчених християнських місіонерів та священників.

Як стверджує вже згадуваний В. Рожко: «...частина учнів Св. Мефодія з Велико-Моравської митрополії згодом по її розгрому перейшла на Волинь. Маємо історичні докази того, що рятуючись від переслідувань німецького духовенства, велика частина учнів і вірних по тому погрому в Моравії опинилась аж в Києві і тут поповнила

засновану Свв. Кирилом і Мефодієм Свято-Іллінську християнську громаду... Шлях цих гнаних до Києва лягав через Волинь по Бугу, Прип'яті до Дніпра, тому наша волинська земля була тою складовою ланкою, яка єднала християнський захід з язичним сходом давньої Руси-України»⁷⁹.

Незважаючи на те, що номінальним главою держави був молодий княжич Святослав Ігоревич, княгиня Ольга - владна і сильна особистість - просто відсторонила його від реальної влади в державі. В літературі навіть зустрічається думка, що хрещення Ольги, по суті, означало друге хрещення України-Руси, адже не могло бути такого становища, коли глава держави був би християнином, а його країна лишалась би язичницькою. Підтвердженням такої думки може слугувати налагодження Ольгою дипломатичних відносин з двома наймогутнішими християнськими імперіями Європи - Візантією та Німеччиною. В. М. Татищев та митр. Макарій (Булгаков), посилаючись на Іоакимівський літопис, говорять навіть про заснування Ольгою київського Софійського собору⁸⁰. Підтвердженням цього є запис, вміщений в одному з «Апостолів» XIV ст. У ньому вказується, що освячення Св. Софії відбулося у 952 р. «Багатьом дослідникам, - пише П. Толочко, - які відносили хрещення Ольги до 957 р., це свідчення здавалося сумнівним, але в світлі нових досліджень воно таким не виглядає»⁸¹. Цікаву гіпотезу щодо періоду правління Св. кн. Ольги висловлює і проф. П. Курінний. На його думку, центральний духовний осередок відроджуваної Київської Помісної Церкви розташовувався у Вишгороді, під Києвом, в якому були монастир та школи, де готували українських православних місіонерів і священиків для всієї держави⁸².

Із західноєвропейських хронік відомо, що із встановленням Ольгою дипломатичних відносин з Західно-Римською (Німецькою) імперією німецький цісар Оттон-І послав на Русь у складі дипломатичного посольства власних місіонерів на чолі з католицьким єп. Адалбертом, колишнім ченцем з монастиря св. Максиміана в Трієрі. Прибувши до Києва 962 року, невдовзі по тому, він змушений був тікати з Русі. По поверненні до Німеччини Адалберт нарікав, що його в Києві не прийняли... Цей факт у черговий раз засвідчує, що в Україні-Руси поширення мало лише східне християнство, а загравання княгині Ольги із Заходом - лише намагання за зразком болгарського кагана Бориса (852 - 889) незалежнити власну національну церкву і державу від впливів Візантії, де духовна залежність від Костянтинополя автоматично вважалась залежністю і політичною. Саме цим, напевно, можна пояснити невдоволення Ольгою своїм прийомом у Царгороді року 955. В книзі візантійського імператора Костянтина Порфірогенета (912-959) «Про управління державою» детально описуються урочисті церемонії прийому володарки України-Руси при дворі. Ользі була виявлена честь як християнському монархові союзної держави, яку не трактували як язичницьку: княгиню було запрошено до цісарської трапези, за цісарський стіл, де вона сиділа разом з імператором та його родиною, чого стосовно язичників не допускалося. З цього виходить, що на момент приїзду до Костянтинополя Ольга вже давно була християнкою. Але, незважаючи на виявлену шану, Ольга все одно залишилася невдоволеною і наступного року, коли до Києва прибуло посольство від імператора, вона прийняла його досить прохолодно. Причиною такої поведінки «королеви русинів» були переговори з імператором Костянтином, в яких вони не дійшли згоди. На нашу думку, суперечка могла виникнути щодо статусу Київської Церкви і намагань Ольги, за зразком Болгарії, одержати церковну автокефалію, адже лише за цієї умови Ольга могла б добитися визнання з боку Візантії повної незалежності Київської держави як повноправного союзника, а не васала, а також одержати, за візантійською традицією, право титулуватися «православною царицею -Помазанкою Божою». Попри невдачу у справі автокефалії Київської Помісної Церкви княгиня Ольга не відвернулася від Східного Православ'я, як це підступно намагаються довести деякі католицькі та німецькі історики, і все одно продовжувала ревно поширювати насіння Слов'янського Православ'я на необмежених теренах східнослов'янської імперії - Київської Русі.

Докладаючи чималих зусиль до нової християнізації України-Руси, княгиня Ольга намагалася повернути до істинної віри і свого сина - князя Святослава, але марно. Він залишався переконаним язичником, а в поширенні християнства вбачав політичну експансію Візантії, яка, на його переконання, намагалася підкорити собі Русь, нав'язати їй васальну залежність.

У 964 році в Києві до влади знову приходить язичницька партія на чолі із сином

Ольги каганом Святославом. Знову гору взяла тенденція нетерпимості до християнського віровчення, було зруйновано чимало храмів (зокрема, Іоакимівський літопис повідомляє про зруйнування церкви Св. Миколи на Оскольдовій могилі), розгромлено православні громади. Окрім цього, Святослав розпочинає війни з головними «експортерами» християнства на Русь - Візантією, Болгарією та Козарією. Що стосується внутрішньої релігійної політики, то зайнятий військовими походами та будівництвом на території захопленої ним Дунайської Болгарії нового центру Великої Слов'янської Імперії, а також зваблений мрією підпорядкувати собі Царгород, він майже ніколи не бував у Києві. За відсутності Святослава Києвом порядкував його старший син Ярополк, який з ранніх літ виховувався бабусею Ольгою та матір'ю-грекинею у християнському дусі. Тому після загибелі Святослава в 972 році Ярополк, який став Київським каганом, знову поновив усі привілеї християн, а сам очолив тепер вже правлячу християнську партію. На порядок денний ставилося навіть офіційне хрещення Ярополка та запровадження християнства державною релігією України-Руси. Однак цим планам зашкодило повернення до Києва залишків Святославового війська, ватажки якого іще під час «сидіння» на острові Буяні (суч. Березань) перебили у своєму стані усіх воїнів-християн, навіть двоюрідного брата Святослава - християнина Гліба. На думку Л. М. Гумільова, напад на них печенігів під час повернення з невеликого походу на Візантію і вбивство Святослава стався за сприяння Ярополка, який після різанини на острові відмовився допомагати батькові⁸³. Причиною таких дій Ярополка, як вважає митр. Макарій (Булгаков), стало повеління Святослава зруйнувати в Києві всі церкви та винищити саме ім'я християн, а також погроза прибути задля здійснення цих намірів до Києва і самому⁸⁴. Отже, не дивно, що невдовзі язичницькі реваншисти вчинили спробу нового повстання. Язичницька антихристиянська реакція намагалася призупинити та викоринити в Русі-Україні «чужинські» культурні й релігійні впливи, які, як вони вважали, сприяли підпорядкуванню русинів ворожій Візантійській імперії, втраті державної й національної незалежності та самобутності. На противагу вони знову підняли Святославове гасло - під зверхністю «прабатьківських богів» заволодіти Царгородом, його цінностями й багатствами. Тому в противагу Ярополкові язичниками був запрошений молодший позашлюбний син Святослава (від матері - русинки), перекопаний грекофоб Володимир Новгородський, що відзначився своєю хоробрістю і завзяттям іще під час балканських авантур батька. Як свого часу Олег під язичницькими прапорами захопив трон Київських каганів Оскольда і Діра Великих, що прийняли грецьке християнство, так і тепер історія знову повторювалася. Ярополк у Києві не встояв проти язичницьких слов'яно-варязьких армій Володимира і наприкінці 978 - поч. 979 років у результаті зради власних дружинників був розбитий та страчений за наказом рідного брата-язичника. Володимир заволодів і тронем, і жінкою вбитого ним брата - християнкою. Знову почалась страшна язичницька реакція.

Першими заходами Володимира по знищенні християнських громад Києва та інших давньоукраїнських міст стали спроби реформувати за зразком Християнської Церкви напівмертвий культ язичницьких богів, створити певну ієрархічну систему. Хоча в Русі-Україні не були поширені людські жертвоприношення, Володимир задля нагнітання та задоволення грекофобських й антихристиянських настроїв наказує принести в жертву язичницьким богам одну з київських християнських родин - батька Федора та його сина Івана (пам'ять їх 12 червня). Вони були вбиті і спалені на честь «прабатьківських богів». Визначний український святий митр. Димитрій (Туптало) в житті Володимира Великого повідомляє, що того часу він наказав силоміць приводити на поклоніння бовдурам усіх християн і тих, що не підкорялись його волі, віддавав на смерть. У зв'язку з цим багато хто з віруючих змушений був приховувати свою віру, інші тікали з Києва, а треті знову наvertsались до язичницького нечестя. Між тим, зауважує Св. Димитрій, язичники, користуючись опікою та підтримкою Великого Князя, зруйнували в Києві усі християнські церкви. Здавалось, малокультурна, напівфінська новгородська провінція Київської Русі-України релігійно перемогла столичний, охристиянізований та висококультурний Київ. Однак ця штучна перемога відсталих провінціалів виявилася безсилою змінити владний хід історії, напрям якої було остаточно визначено іще Свв. Рівноапостольними братами Кирилом і Мефодієм та першими мучениками Українськими за віру Христову, благовірними князями Оскольдом і Діром Київськими.

Джерела та література:

- 1 Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII -XIII вв. - С. 307; Тихомиров М. Н. Русское летописание. -М., 1979. - С. 55; Стрийковский М. Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Руси. // Дзвін, 1990. - Ч. 1. - С. 111.
- 2 ПВЛ. - М., 1950. - С. 19.
- 3 Красносельцев Н. Ф. Типик церкви св. Софии в Константинополе IX в. // Летопись Историко-филол. Общества при Имп. Новорос. ун-те. - Одесса, 1891. - Т. 2. - С. 156-254.
- 4 Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX - первая половина X в. - М., 1980. - С. 59 - 60; Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. - М.: АН СССР, Институт истории, 1956. - С. 57 - 58; Полонська-Василенко Н. Князь Київський Оскольд і перше хрещення Руси. // Наша Культура, Вінніпег, Канада, 1952, ч. 8. - С. 25; Міллер М. Християнство в Україні-Руси до Володимира // Визвольний Шлях, Лондон, В. Британія, 1959, ч. VII. - С. 754; Огієнко І. Поділ єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. - Вінніпег, Канада, 1953. - С. 105 -142; Нагавський І. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. - Рим, 1954. - С. 9 - 11..
- 5 ПСРЛ. - Т. 9 (Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью). - СПб., 1862. - С. 13.
- 6 Ламанский В. И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. - Пг., 1915. - С. 73-75, 97, 99, 111-112; Ламанский В. Житие св. Кирилла. // Ж. М. Н. П., 1903. -V-VI. - С. 150-352; Пархоменко В. Начало христианства на Руси. Очерк по истории Руси IX - X вв. - Полтава, 1913. - С. 52-53; Пархоменко В. Три момента начальной истории русского христианства. // Известия, 1913. - Кн. 4; Пархоменко В. К истории начального христианства на Руси. // Известия, 1914. - Кн. 3; Пархоменко В. Христианство Руси до Владимира Св. // Вера и Разум, 1912. - №№ 9-10; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - М.: Терра, 1993. - Т. 1. - С. 79-92.
- 7 Цит. за: Булгаков Макарий. История Русской Церкви. - М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. - Т. 1. -С. 197-198.
- 8 Animadvers. ad Constant. Porph. Vandurii in t. 2. Imper. orient. - P. 112-114; Цит. за: Булгаков Макарий. История Русской Церкви. - М, 1994. - С. 206.
- 9 Цит. за: Родник Златострунный: Памятники болгарской литературы IX - XVIII веков. - М., 1990. - С. 118; 120.
- 10 Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 68-69.
- 11 Конисский Г. История Русов или Малой России. - М., 1846. - С. 2.
- 12 Цит. за: Слосаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. - К.: Т-во «Знання» України, 1993. - С. 27; 25.
- 13 Грушевський М. С. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1991. - Т. 1. - С. 226-227.
- 14 Грушевський М. С. Там же. - С. 166.
- 15 Цит. за: Карташов А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - М.: Терра, 1993. - Т. 1. - С. 61.
- 16 Цит. за: Асов А. И. Славянские руны и «Боянов гимн». -М.: Вече, 2000. - С. 336; Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 48.
- 17 Грушевський М. С. Там же. - С. 227.
- 18 Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 61.
- 19 История агван Моисея Каганкатваца. - СПб., 1861. - С. 205.
- 20 Плетнева С. А. Хазары. - М.: Наука, 1986. - С. 61; 33.
- 21 Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX - X вв. - Смоленск: Русич; М.: Гнозис, 1995. - С. 100.
- 22 Петрухин В. Я. Там же. - С. 100.
- 23 Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. - Л, 1932. - С. 97.
- 24 Плетнева С. А. Там же. - С. 63-64.
- 25 Конисский Г. История Русов или Малой России. - М., 1846. - С. 2.
- 26 Илья Муромец и Идолище. Песни собранные П. В. Кириевским. - М., вып. IV, 1862. - С. 22 - 38.
- 27 Мулик-Луцик Ю. За мислительський підхід до політики. // Рідна Нива. Український православний календар-альманах. - Вінніпег, Канада: Екклесія, 1992. - С. 168 - 169.
- 28 Рід Дуглас. Спор о Сионе. - М.: Твердь, 1993. - С. 113.
- 29 Рид Дуглас. Там же. - С. 113.
- 30 Повесть временных лет. - Ч. 1. - С. 18.
- 31 Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. - М., 1951. - С. 31.
- 32 Воронов А. Кирилл и Мефодий. - К., 1877; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. - Л., 1930. - Т. 1.
- 33 Булгаков Макарий. История Русской Церкви... - Т. 1. - С. 174.
- 34 Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - Т. 1. - С. 76.
- 35 Ламанский В. И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. - Пг., 1915. - С. 73-75, 97, 99, 111-112; Ламанский В. Житие св. Кирилла. // Ж. М. Н. П., 1903. -V-VI. - С. 150-352; Пархоменко А. В. Начало христианства на Руси. - Полтава, 1913. - С. 52-53; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. - М.: Терра, 1993. - Т. 1. - С. 76-92.

- 36 Початок християнства на Волині // Відомості. - Лондон, В. Британія, часопис митрополії УПЦ у діаспорі, № 1 (301), січень 2000. - С. 40 - 41.
- 37 Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. - Торонто, Канада, 1990. - С. 22.
- 38 Карташев А. В. Там же. - С. 90.
- 39 Пархоменко А. В. Начало христианства на Руси. - Полтава, 1913. - С. 52-53; Ламанский В. И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. - Пг., 1915. - С. 73-75, 97, 99, 111-112; Ламанский В. Житие св. Кирилла. // Ж. М. Н. П., 1903. - V-VI. - С. 150-352.
- 40 Пространное житие Кирилла. Цит. по: Родник Златострунный: Памятники болгарской литературы IX - XVIII веков. - М., 1990. - С. 116; Сказания о начале славянской письменности. - М., 1981.
- 41 Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. - М., 1865.
- 42 Огієнко І. Костянтин і Методій. - Варшава, 1927. - Т. I. - С. 36 - 41; Карташев А. В. Там же. - С. 87.
- 43 Огієнко І. Історія української літературної мови. -Вінніпег, Канада, 1960. - С. 60; Полонська-Василенко Н. Згад. твір. - С. 109.
- 44 Густинський літопис. Українська література XVII ст. -К.: Наукова думка, 1987. - С. 155.
- 45 Полонська-Василенко Н. Згад. твір. - С. 239.
- 46 Булгаков М. История Русской Церкви. - М., 1994. - Т. 1. - С. 191.
- 47 Українська Церква між Сходом і Заходом. - К.: НАН України, відділення релігієзнавства інституту філософії, 1996. - С. 8-9.
- 48 Там же. - С. 15-17.
- 49 Булгаков М. Там же. - С. 194.
- 50 Карташев А. В. Там же. - С. 92.
- 51 Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси... - С. 60.
- 52 Толочко П. П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - С. 263.
- 53 Карамзин Н. М. История государства Российского. - СПб., 1830. - Т. I. - С. 138 - 139.
- 54 Брайчевский М. Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Оскольду и митрополиту Михаилу Сирину. // Византийский временник. - М., 1986. - Т. 47. - С. 31-38.
- 55 Карташев А. В. Там же. - С. 92.
- 56 Цит. за: Початок християнства на Волині // Відомості. -Лондон, В. Британія, часопис митрополії УПЦ у діаспорі, № 1 (301), січень 2000. - С. 40 - 41.
- 57 Там же. - С. 40 - 41.
- 58 Булгаков М. Там же. - С. 206.
- 59 Цит. за: Булгаков М. История Русской Церкви... - С. 294.
- 60 Карташев А. В. Там же. - С. 87-88.
- 61 Карташев А. В. Там же. - С. 88-89.
- 62 Мацеевский В. А. История первобытной христианской Церкви у славян. - Варшава, 1840. - Т. 1. - С. 89-90; Булгаков М. История Русской Церкви. - М., 1994. - Т. 1. -С. 178.
- 63 Лихачев Д. С. Повесть временных лет, т. II. - С. 246.
- 64 Тальберг Н. История Христианской Церкви. - М.: Интербук, 1991. - Ч. II. - С. 109.
- 65 Тальберг Н. Там же. - С. 109.
- 66 Грушевський М. С. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1991. - Т. 1. - С. 405.
- 67 Толочко П. П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - С. 39.
- 68 Ключевский В. О. Курс русской истории. - М., 1923, т. I. - С. 175.
- 69 Стрийковский М. Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Руси. // Дзвін. - Ч. 1, 1990. - С. 111.
- 70 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 48.
- 71 Толочко П. П. Київська Русь... - С. 48-49.
- 72 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 49.
- 73 Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. - М., 1994. - К. 1. - С. 366.
- 74 Огієнко І. Українська Церква. - К.: Україна, 1993. - С. 22-23.
- 75 Голубинский Е. История русской церкви. - М., 1901. - Т. I. - С. 68.
- 76 Огієнко І. Там же. - С. 24.
- 77 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 265.
- 78 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 265.
- 79 Цит. за: Початок християнства на Волині // Відомості. -Лондон, В. Британія, часопис митрополії УПЦ у діаспорі, № 1 (301), січень 2000. - С. 40 - 41.
- 80 Татищев В. Н. История Российская. - М.; Л., 1964. - Т. 2. - С. 241; Булгаков М. История Русской Церкви... - С. 220.
- 81 Толочко П. П. Згад. твір. - С. 267.
- 82 Курінний П. Реймська Євангелія - найдавніша пам'ятка письма Київської Руси. - 1946.
- 83 Гумилев Л. Н. От Руси до России. - М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. - С. 20.
- 84 Булгаков М. Там же. - С. 222.